

BYARNA I GAMLA VÄSTRA TUNHEMS SOCKEN
samt dikten
DEN GAMLA LIA

Artiklar från sidorna 19-22 i jubileumsskriften

VÄSTRA TUNHEMS
HEMBYGDSFÖRENING
1936-1986
50 ÅR

BYARNA I GAMLA VÄSTRA TUNHEMS SOCKEN

I det gamla bondesamhället var byn en viktig del. Byarna bestod av ett antal gårdar och kunde variera i storlekar, det kanske fanns 15 gårdar i en by medan det fanns byar med bara 4 gårdar. Varför samlades bebyggelsen i dessa byar? Kanske berodde det på att längre tillbaka i tiden när krig och ofred rådde att det kändes tryggare att bo i närheten av varandra och gemensamt försvara sig mot fienden. Torpen och backstugorna fanns inte i byn utan låg i utkanterna av byns ägor. Före storskiftet var ägorna uppdelade i ett antal småbitar, alla skulle ha del i den bättre jorden såväl som i den sämre. På de olika gårdarna hade man för det mesta namn. I Härstad fanns det enligt skifteskartan omkring 2.500 småbitar och i Hols by omkring 2.000 bitar. Det var ganska besvärligt att bruka jorden med dessa småbitar man var så beroende av varandra, måste nästan börja vårbruket samtidigt likaväl som skördearbetet.

I byn var det byälldermannen som kallade byamännen till samman tråde när viktiga angelägenheter för byn skulle beslutas och dit hörde när sådd och skörd skulle börja. Fram till byn gick bygatan och i regel låg husen på båda sidor om den, sedan gick det vägar eller gator till

de olika gårdarna och på de så kallade fägatorna drevs djuren till betesplatserna.

Hur såg då gårdarnas byggnader ut? Enligt laga skifteshandlingarna där byggnaderna noggrant beskrives, särskilt de som skulle flyttas ut från byn, kan man få en uppfattning hur de såg ut. Boningshus byggda på 1700-talet hade i regel torv eller halmtak, men sedan på 1800-talet började teglet allt mer komma, i vissa fall även skiffer. Stommen bestod av timmer med brädklädsel utvändigt och rappade väggar invändigt. Storleken varierade men i regel var det förstuga,orstuga, kammare och kök. Ladugårdarna och övriga uthus var i regel täckta med halm mycket längre fram i tiden än boningshusen. Stommen var så kallade skifter, man ställde stockar på visst avstånd och mellan dessa lades skifter. Så här såg det ut hos Johannes Andersson Sjögren som äger 1/4 dels mantal Härstad Hjerpegård och 1/8 dels mantal Härstad Haregård vid laga skifte år 1850. Han flyttar alla sina hus till utsedd gårdsplats 2.700 alnar från den gamla gårdsplatsen. Byggnaderna har följande utseende och värdering. Stugubyggnad under tegeltak 18 3/4 alnar lång, 13 1/2 aln bred och 5 alnar hög. Inredd med förstuga, orstuga, kök, sid-

kammare och vävkammare samt klädkammare på vinden. Väggarna i rummen rappade och var värderad till 560 riksdaler. Ladugården under halmtak 43 3/4 alnar lång, 15 alnar bred och 6 alnar hög, inredd med loge. 2 lador, stall för 4 hästar, fähus för 11 kor, fårkätte och svinhus värderad till 300 riksdaler. Vedbod, vagn- och snickarbod under halmtak 17 1/2 alnar lång, 8 3/4 aln bred och 4 1/2 aln hög värderad till 60 riksdaler. Flyttningskostnaderna var beräknade till 291 riksdaler och 22 skilling. All värdering riksdaler banko.

Gårdens storlek och skattekraft räknades i mantal och hemman. Från början var det väl så att ett mantal eller hemman skulle försörja en familj, men då var det icke mycket av marken som var uppodlad. När sedan mer mark uppodlades och barnen växte upp och skulle ha egna gårdar så blev det delningar eller hemmansklyvningar. En ganska vanlig storlek på en gård var 1/4 dels mantal, men den kunde variera mycket. Det kunde ju även vara så att en bonde kunde äga 1/4 dels mantal i en gård och 1/8 dels mantal i en annan gård. Detta kunde bero på dels inköp, dels arvsskifte eller något annat.

Storskifte som ägde rum i slutet på

De gårdar som ligger kvar på gamla byplatsen i Hol samt Hols Kungshög i förgrunden. — Foto Erling Svensson.

En vacker bild från omkring 1906 på Härstad Persgård, även kallad för Eriksgården.

Gårdens ägare Carl August Johansson sitter på slättermaskinen medan hustrun Selma Karolina har sonen Fride i famnen. Pojkarna på marken är Karl, Einar, John och Axel. Sittande i stolen är Carl Augusts mor Anna Catarina Jonsdotter. Intill henne sonsonen Hilmer. Mannen vid hästräfsan Anders Magnus Sellman samt Olivia Olsson, Augusta Andersson och Alma Olsson.

1700-talet innebar att gårdarna låg kvar i byn men de fick mer sammanhängande ägor. Laga skifteslagen som beslutades år 1827 innebar att gårdarna fick om möjligt sin mark i ett sammanhängande stycke. Det innebar även utflyttningsskyldighet för många av gårdarna särskilt i de större byarna. Detta tog lång tid att genomföra och det finnes platser som det ännu i dag är helt ogenomfört. Denna reform som trots allt var nödvändig ställde till många sammanträden, många och långa diskussioner, många överklagningar och kanske mycken ovänskap.

Den största byn i Tunhem var Härstad eller Herrstad som det stavas vid laga skifte. Byn bestod av 6 1/2 mantal och var belägen vid östra sidan av Hullsjön. Fördelningen var 1 mantal Herrstad Uppgård, 1 mantal Haregård, 1 mantal Hjärpågård, 5/8 dels mantal Björnsgård, 3/8

dels mantal Andersgård, 1 mantal Persgård, 1/4 dels mantal Tomten, 1/4 dels mantal Svensgård och 1/2 mantal Persgård. Björnsgården hade tidigare namnet Nilsgården och Persgården hade före storskiftet namnet Eriksgården. Dessa namn användes ännu i dag i dagligt tal, nästan alla säger "Erkesgård" om Persgården. Av dessa gårdar var Svensgården och Persgården frälsejord medan Tomten långt tillbaka var kyrklig jord, de övriga var skattegårdar. Storskifte ägde rum år 1795 och laga skifte påbörjades år 1850 och blev klart 1854. Av de 14 gårdar som fanns kvar i byn var det tio som skulle flyttas ut och fyra skulle vara kvar, men tre av dem flyttade sedan ut på egen bekostnad så nu finns bara en av gårdarna kvar på den gamla byplatsen. Av torp fanns tre torp Brunna, två låg vid landsvägen mellan Brunnered och Röa Lia, det

tredje mera osäkert var det låg. Torpet Skogsvägen under Sjögården låg i närheten av den så kallade sankmarken Söltet. I varje större by fanns en bysmed, Härstads bysmed bodde på torpet Kårebro som ligger vid Kårebroån. Torpet finnes ännu kvar men jorden är lagd till stamfastigheten. Under Persgården fanns "Fastes torp" där sockenskomakaren Andreas Fast bodde, torpet kallades även Långåsen. Under Haregården fanns torpet Storskrall. Vid Brunnered låg de fem soldattorpen, platsen kallas även Galjekulla, på bergen som finnes där lär galjen en gång ha stått. Förutom dessa torp, det kan ha funnits flera, fanns backstugor, en låg där Härstads missionshus blev byggt. Där bodde "döve Kalle" och hans hustru, föräldrar till soldaten Johan Carlsson Ström.

En av de minsta byarna var Sjöstorp, stavas även Sköstorp. Sjöstorp tillhörde en gång Olof Silverlood och består av 1/2 mantal frälse. År 1853 när laga skifte ägde rum så består byn av fyra gårdar på 1/8 dels mantal vardera. Två av gårdarna får flytta ut till nya gårdsplatser. Vid bäcken som kommer från sjön Grågåsen på Hunneberg och rinner ned på Sjöstorps ägor, har funnits en eller kanske flera små skvaltkvarnar. Det ligger ännu kvarnstenar kvar vid bäckfåran. Sjöstorp kallas även för "Skopinneroten", namnet lär det ha fått därav att gårdarna var så små och för att få lite extrainkomster så satt ägarna på vintern och täljde pinnar eller pligg som de också kallades, och dessa använde skomakarna när de halvsulade skor.

Fristorp som består av 4 mantal och är fördelad på 1 mantal Olof Andersgård,

Torpet Långåsen eller "Fastens torp" efter sockenskomakaren Anders Fast var beläget på Härstad Persgårds mark. Revs 1919.

Sme-Anderses stuga vid vägen upp till Storeklev på Fristorps Gartegård revs under 1970-talets början. — Foto Bertil Sandblom.

1 mantal Trullsgård, 1 mantal Gartegård och 1 mantal Bryngelsgård har även haft namnet Jon Algutsgård. Det är svårt att hitta någon gemensam byplats för dessa gårdar, den kan ha funnits mycket långt tillbaka i tiden. I 1760 års mantalslängd finnes fyra gårdar under Bryngelsgården, två gårdar i Gartegården, fyra gårdar i Trullsgården samt en gård i Olof Andersgård. År 1868 består säteriet av ett mantal Olof Andersgård, ett mantal Trullsgård och 1/2 mantal Bryngelsgård. Under säteriet finnes då 7 dagsverkstorp nämligen Grankärr, Lund, Kullen, Bergängen, Jonstorp, Löfängen samt backstugan Plan. De största torpen Grankärr och Lund gjorde 7 dagsverken i veckan

medan Plan gjorde ett dagsverk. Ett halvt mantal av Trullsgården blev på 1880-talet försålt till Västra Tunhems kommun som sedan byggde fattiggård eller ålderdomshem som det senare kallades. På denna plats låg torpen Grankärr och Lund som då revs. Laga skifte genomfördes för 1/2 mantal Bryngelsgård år 1853, för Gartegården år 1855.

Bryggums by hade sin byplats vid norra ändan an Hullsjön, cirka 500 meter från sjön och omkring 200 meter från landsvägen Bryggum—Trollhättan. Byn bestod av gårdarna Anders Bengtsgård och Gudmundsgården båda på ett mantal vardera. Säteriet som låg en bit från byplatsen var ett mantal men till säteriet

hörde 1/2 mantal Tolfsgård och 1/4 dels mantal Bryggumstorp. Säteriet flyttas sedan eller byggde nya hus på den nuvarande gårdsplatsen, där låg tidigare Bryggumstorp. Laga skifte äger rum i Bryggums by år 1837. Då fanns det 6 gårdar i byn, 3 i Anders Bengtsgården och 3 i Gudmundsgården men hade sina byggnader vid korsvägen där sedan Alfred Anderssons affär blev byggd. År 1837 ägdes denna gård av Erik Andersson, son till soldaten Anders Färdig, som en tid var krögare vid Bryggums krog. Krogen låg även vid korsvägen. Vid skiftet fick 3 gårdar flytta ut, nämligen Åsen, Dala samt det 1/4 dels mantal Anders Bengtsgård som kom till den plats som torpet Jungfrulyckan låg. Gården Mossen under Anders Bengtsgård blev senare utflyttad, men den är även borta och åkerjorden tillhör säteriet. Torp i Bryggum var två torp Broskogen, fick sedan namnen Gränsetorpen, Jordahla, Jungfrulyckan, Borgmästartorpet, Allmänningen, Mossen och Klotorpet. Dessutom fanns de två soldattorpen.

Hols by är nog en av de äldsta byarna. Byplatsen ligger på en höjd och intill finns en stor gravhög den så kallade Kungshögen. Vid laga skifte som ägde rum år 1835 bestod Hols by av 3 hela och 1/4 dels mantal. Gårdarnas namn var 1 mantal Skäggegården uppkallat efter rytaren Olof Skägge, 1/2 mantal Korsbo-

Skiftesladugård på Bryggum Bengtsgård riven ca 1944. — Foto Nordiska Museet.

gården som var frälsejord och tillhört Nygård, 3/4 dels mantal Gartegården uppkallad efter Anders Garte samt 1 mantal Larsgården. Vid skiftet bestod byn av 13 gårdar och 3 av dem fick ligga kvar på den gamla byplatsen medan de övriga fick flytta ut. Dessa 3 gårdar har ännu i dag mycket kvar av sin gamla bebyggelse och de ingår i bevarandeplanerna. Byn ägde samfälld mark vid slutningen till Hunneberg det så kallade Floget. Där började man i slutet av 1700-talet att bränna kalk, dels av bönderna själva, dels arrenderade man ut kalkbrytningen. Dessa kalkbrännare byggde små stugor på böndernas mark, men idag är de flesta tomterna friköpta. Denna bebyggelse ingår även i bevarandeplanerna. Av torp fanns Brohagen samt byns 3 soldattorp varav ett har sitt bostadshus kvar, det benämns idag som det låga ryttartorpet vid höga Hunneberg men det är inte med sanningen överensstämmande, utan det var soldattorp nr 410 under Hol Korsbogård.

En by som är helt utplånad är Kavlebyn. Hela byn tillhörde Nygård och Forstena. Den bestod av 5/8 dels mantal Koppegården, 1/8 dels mantal Månsgården, 1/8 dels mantal Nedregården, 1/2 mantal Ledsgården och 1/4 dels mantal Hedegården. Byn var belägen i närheten av den plats där Lennart Torstenssons monument är rest. Vad man kan se kvar av byn är bydammen som ligger vid en skogsdunge men är nästan helt fylld med sten. Skifte ägde rum år 1805 när Peter Bagge ägde Nygård. Ledsgården och Hedegården tillhör numera Nygårds ägor. Måns- och Nedregården försäljes på 1820-talet och blir en gård som får namnet Bollsängen. Den nya gårdsplatsen blir där tidigare Östra och Västra Bolsängstorpens låg därav namnet. Förste ägaren var Olof Nilsson född i Malöga år 1776 och var sedan i samma släkts ägo tills den försålles till Saabs AB. Byggnaderna är nu helt borta, de brändes upp år 1984 för att ge plats åt flygfältet. Koppegården försäljes år 1839 till Pehr Andersson född i Hol Gartegården år 1796. Köpesumman är 6.666 riksdaler 32 skillingar Riksgäldsedlar. Pehr Andersson delar sedan sin gård till tre söner, så att Forstena Koppegård blir tre gårdar fast på en helt annan plats än den gamla byplatsen. I Kavlebyn fanns även ett torp som hade namnet Israelstorp samt soldattorp nr 401.

En by som också är utplånad fast på ett annat sätt är Malöga. Malöga var en gång en egen socken med egen kyrka, men kom sedan att tillhöra Västra Tunhem. När

Trollhättan blev stad inkorporerades Malöga till Trollhättan. Byn bestod av fyra mantal och gårdarnas namn var Persgården hade även namnet Kassaregården, Häljesgården, Mellomgården och Nolgården. Gården Älvstad hade tillkommit genom inköp av mark från de fyra förstnämnda. Allt detta är nu borta för att ge plats åt de stora fabriker Saab och Flygmotor samt flygfältet. Det sista bostadshuset, som var Nolgården, revs år 1985. Nolgårdens överbyggda källare finns kvar och kommer att bevaras. Kassaregårdens bostadshus är flyttad till forngården i Trollhättan. Laga skifte i byn ägde rum i byn år 1840. Bönderna i Malöga hade lotsningsplikt liksom andra bönder hade skjutsningsplikt. Lotsningen övergick sedan till lotsar som bodde i små stugor runt sandåsen som byn ägde gemensamt, en så kallad allmänning. En del lotsar hade även ett torp eller litet jordbruk. Vid Malöga fanns även ett färjställe och innan broarna kom till så fick resande som kom och skulle över älven färja över vid Malöga.

Rånnums by som även är nästan helt borta för att ge plats åt Vargöns allt mer växande samhälle och industrier. Den bestod sv Storegården 1 mantal, Snickaregården 1/2 mantal, Andersgården 5/8 dels mantal, Olofsgården 3/8 dels mantal, Tomten 1/4 dels mantal och 1 mantal säteri eller Rånnums herrgård. Av dessa var Snickaregården, Tomten och säteriet frälsegårdar medan de övriga var skattegårdar. Rånnum bildade under medeltiden egen socken, hette även Randhem och hade egen kyrka. En minnessten är uppsatt där kyrkan var belägen. Enskifte genomfördes år 1824 och laga skifte år 1833. Mangårdsbyggnaden i Storegården är ännu i dag bebodd och är nog de äldsta husen i Västra Tunhem.

Övriga mindre byar har funnits. Önan med Femtungen var kaptensboställe bestod en tid av fyra gårdar, blev sedan tre och har tillhört Forstena. Höga Persgård på ett mantal som har tillhört Nygård men blev på senare delen av 1700-talet friköpt bestod då av fyra gårdar. Mulltorp som var frälsehemman på ett mantal inköptes år 1727 av kyrkoherden i Tunhem Olof Carlander. Gården var då uppdelad på tre gårdar på 1/3 dels mantal vardera. Den inköptes från Velanda säteri i Gärdhems socken. Gäddebäck bestod en gång i tiden av fyra gårdar på 1/4 dels mantal vardera.

Bertil Sandblom

DEN GAMLA LIA

*I Jannes li där lekte vi som barn
i stora klungor vi lekte gömma och tafatt
och än så hör jag det glada skratt
där åktes kälke så snön den ven
på lias krön där bodde Gren
och längre ner där sluta lia
där bodde skraddarn med sin Sofia*

*Där hade Janne sin handelsbo
där stanna åkarn och sa ptro ptro
ja där var Kartens kära skola
där fick vi läsa om kära fosterjola
där fick vi läsa vår morgonbön
och i betyget där stod vår lön*

*Ja minnes Mannes och Skepparns stugor
där samlades gubbar med sina frugor
ja där gick tungan med precision
men nu går sladder per telefon*

*Ja där kom Stompen och Svante hare
i snö och rusk liksom frusen skare
tänk gamla Fina med trasig schal
och nu är ja' ju även ett original.*

*Men tiden gick och vi blev stora
då trampats hade ur barnaskora
vi dansa hambo och gammal vals
och när det skymde so togs om hals
en spela dragspel och en fiol
på mängen otta när göken gol.*

*Nog kan det hända vi träffas ibland
men några reste till fjärran land
ja så går tia men kvar står lia
och minner om våra barndomsdar
där många gånger gick mor och far.*

*Nu står ja' hemma vid en gammal apel
och lyss till klockorna från templets stapel
det kommer fåglar från fjärran zoner
från Jannelia hör ja' Lyrans toner
med vita mössor och blå kavaj
i arla morgon det är första maj.*

*Var gång ja' går i den gamla lia
så kommer för mej den barndomstia
snart får jag hämta min folkpension
hos Märta Bender på poststation
ja kära du som i lia gått
jag hoppas att Du mej rätt förstått
nån tycker kanske också det där var strunt
vi har ju Skogman och Året Runt.*

Ernst Eriksson